

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОХОВАНЬ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ (ВИЯВЛЕНИХ 2018 РОКУ)

Долженко Юрій Володимирович

молодший науковий співробітник відділу біоархеології,

ІА НАН України, м. Київ

E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Мойжес Володимир Валерійович

кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. проф. Е. А. Балагури

факультету історії та міжнародних відносин,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID: 57190844415

<http://orcid.org/0000-0002-4836-7042>

У статті подані результати антропологічного аналізу поховань, що були виявлені під час археологічних досліджень руїн середньовічної церкви на території Ужгородського замку експедицією Ужгородського національного університету у 2018 році. Розкопки проводились на площі апсиди. Тут було виявлено три поруйновані крипти, за межами яких містились поховання. Повністю або частково збережених кістяків зафіксовано 18. Датуються вони XV–XVI ст. У запропонованій роботі проводиться короткий опис та статевовікове визначення, з чого встановлено – 9 чоловічих, 7 жіночих та 2 дитячі захоронення. Стать похованих встановлено за особливостями будови черепа, тазових кісток та посткраніального скелету. Вік встановлювався комплексно за ознаками на скелеті, черепі, черепних швах і зубах. Особливу увагу звернено на характеристики морфології черепів похованого населення, міжгруповому багатомірному аналізу та етнічній краніоскопії. Автори зауважують, що до аналізу також залучено виявлені черепи понищених крипових поховань XV–XVII ст. Ці методика дають можливість виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце у системі антропологічних типів населення Східної Європи XV–XVII ст. (окрім Кавказу). Проведений аналіз дав змогу зробити такі загальні висновки: чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. За даними краніометрії, при зіставленні досліджуваної групи методом багатомірного канонічного аналізу в двомірному просторі простежено певний зв'язок з вибіркою черепів з Собору в Рівному. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки з яких децю переважають останні, оскільки в серії Ужгород зафіксовано малий відсоток підорбітного візерунку типу II.

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічні дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, етнічна краніоскопія.

Постановка проблеми. У польовому сезоні 2018 р. археологічна експедиція ДВНЗ «Ужгородський національний університет» досліджувала руїни середньовічної церкви на території Ужгородського замку, в південній частині його двору (рис. 1). Метою цих робіт було уточнення хронології і встановлення стратиграфії пам'ятки, а також виявлення архітектурних складових та етапів їх будівництва [Мойжес, 2019, 20–21].

З огляду на поставлені перед експедицією завдання у 2018 р. розкоп було закладено в апсиді (рис. 2). Відзначимо, що у східній її частині збереглася підлога XVII ст., викладена з цегли, та залишки вівтаря, вимуруваного з каменю. Цю невелику ділянку апсиди було вирішено не руйнувати, тож дослідницькі роботи проводили на

решті її площі (рис. 3).

Верхній шар розкопу (до 0,6 м від рівня підлоги церкви) складався виключно з завалу каміння, цегли, будівельного розчину, штукатурки та уламків нервюру від готичного склепіння. Весь зібраний тут матеріал вкладається в XVI–XVIII ст.

З глибини 0,4–0,6 м від рівня підлоги вже фіксувалися верхівки стін трьох крипт, які різняться розмірами й технікою мурування. Їх звели неодноразово – від XV до XVII ст. Склепіння, вимурувані з цегли, зруйновані, ймовірно, ще в середині XVIII ст., коли крипти пограбували. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання. Отже, площа всіх крипт була заповнена будівельним сміттям, що містило і хаотично розкидані людські кістки.

За межами крипт містився шар коричневого

грунту. В ньому виявлено 16 поховань XV–XVI ст., які залягали на глибини від 0,6 м до 1,65 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них зазнали пошкодження під час пізніших похоронів або були перерізані стінами крипти XVII ст. (крипта №3) (рис. 3).

Також одне захоронення містилось під пізніше домурованою до крипти №1 стіною (поховання № 18) та ще одне – нижче рівня її підлоги (поховання № 17) (рис. 3). Залягали вони на глибині 2,15 м і за стратиграфією та супровідним матеріалом датуються XV ст. Отже, загалом на дослідженій площі у 2018 році зафіксовано 18 позакриптових поховань.

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити ряд питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проведення аналізу зазначених поховань. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані у результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів, що мали місце в минулому [Сегеда, 2001, с. 3]. Отже, **метою** нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у XV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку.

Виклад основного матеріалу. *Матеріали і методика.* Всього з площі апсиди зруйнованої середньовічної церкви Ужгородського замку 2018 р. було зафіксовано 18 поховань, які виявилися повністю або частково збереженими (9 чоловічих, 7 жіночих та 2 дитячих). Усі вони являються позакриптовими похованнями і датуються XV–XVI ст. (рис. 3). Окрім цього, до аналізу було залучено й 33 виявлені черепів з понищених криптових поховань XV–XVII ст., які, як встановлено нами, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Все це дало підстави об'єднати їх у одну серію.

Статевікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у приміщенні лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Вимірювалися черепи за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [Martin, 1928] указувалася нумерація ознак, а назомалярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Алексеев, Дебец, 1964, рис. 14, с. 55]. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев, Дебец, 1964]. Стаття похованих визначалася за особливостями будови черепа [Пашкова, 1958], тазових кісток, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на скелеті, черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [Никитюк, 1960, с. 118–129; Brothwell, 1972; Vallois, 1937].

Для порівняльної характеристики антропологічних особливостей похованих, а також, щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода та визначити її місце в системі

антропологічних типів населення України XV–XVII ст. проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008].

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода використано методіку, яка відноситься до однієї з галузей расознавства – етнічної краніоскопії. Запропонував її О. Г. Козинцев [Козинцев, 1988; Kozintsev, 1992]. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися.

Короткий опис позакриптових поховань:

Поховання № 1. Представлено верхньою частиною посткраніального скелета, ребрами, фрагментами тазових кісток, лопаток тощо. Черепна коробка (склепіння) посмертно деформована, збереженість її незадовільна, колір кісток світло-жовто-коричневий. Стертість зубів слабка, як і м'язовий рельєф довгих кісток. Визначено, що поховання належить жінці, що померла у віці 25–30 років.

Поховання № 2. Представлено верхньою й нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння та обличчя, які збережені незадовільно. Збереженість Numerus, Radius і Ulna добра. Крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом. Фрагменти нижньої частини посткраніального скелета й тазових кісток підтвердили, що поховання належить жінці 25–30 років.

Поховання № 3. Представлено верхньою та нижньою частиною посткраніального скелета, частиною склепіння без обличчя, яке збереглося незадовільно. Збереженість верхніх кінцівок добра (Numerus, Radius та Ulna). Нижня частина в незадовільному стані (Femur, Tibia). Відсутні епіфізи, є тільки центральна частина кісток. Тазові кістки та ребра збереглися задовільно. Колір кісток світло-коричневий. Фрагменти нижньої частини посткраніального скелета, морфологія тазових кісток і виміри склепіння, заростання внутрішніх черепних швів склепіння вказують, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 4. Представлено верхньою й нижньою частиною посткраніального скелета (нижня частина фрагментована), тазові кістки в хорошому стані. Череп відсутній. Колір кісток як світло-коричневий, так і темно-коричневий. Визначено, що поховання належить жінці 25–28 (30) років.

Поховання № 5. Збереглися ребра та частина хребта. Колір кісток світло-коричневий. Визначено, що поховання належить новонародженій дитині.

Поховання № 6. Представлено верхньою щелепою, ребрами, хребтом, частково пошкодженими тазовими кістками, а також верхнім і нижнім поясом кінцівок. Визначено, що поховання належить жінці 28–30 років.

Поховання № 7. Представлено склепінням, ребрами, хребтом, тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясом кінцівок. Стан збереженості посткраніального скелета дуже гарний. Визначено, що поховання належить чоловіку 30–40 років.

Поховання № 8. Збереглася частина склепіння (більше – ліва сторона), фрагменти верхньої та нижньої щелепи з молочними зубами. Посткраніальний скелет представлений майже повністю. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. За розмірами стегнової кістки та зубами встановлено, що це дитина 10–12 років.

Поховання № 9. Збереглися тазові кістки, дві стегнові кістки, верхня частина скелета (права плечова) й ключиці. Череп не зберігся. Присутня нижня щелепа без правого виростка. Кістки жовто-коричневого кольору. За морфологією тазових кісток встановлено чоловічу стать і вік похованого, який становить 45–55 років.

Поховання № 10. Представлено пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт (без носової частини), ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками, а також верхнім та нижнім поясом кінцівок. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. Морфологія черепної коробки й тазових кісток більше вказує на чоловічу стать. Вік похованого визначено за стертістю зубів та облітерацією черепних швів – 30–35 років.

Поховання № 11. У похованні збереглися дрібні уламки ребер, хребта й лопатки. Задовільно збереженою виявилася плечова кістка. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз більше вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 45–55 років.

Поховання № 12. Збереглися хребет і ребра. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз указує на чоловічу стать похованого, а його вік – 40–50 років.

Поховання № 13. Представлене пошкодженим склепінням, верхньою частиною орбіт (без носової частини), ребрами, хребтом, частково зруйнованими тазовими кістками. Кістки світлого жовто-коричневого кольору. Морфологія тазових кісток (крижова кістка низька, широка, з розширеними крилами крижів та слабким м'язовим рельєфом; великий сідничний отвір широкий) указує на жіночу стать похованої віком 40–50 років.

Поховання № 14. Від поховання збереглися дві стегнові, дві великі гомілкові кістки та два надколінника. Також є добре збережені тазові кістки. Колір кісток темно-коричневий. Аналіз вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 40–50 років.

Поховання № 15. В наявності всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета. Крижова кістка хорошої збереженості. Присутній хребет та частина ребер. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать, а вік – 40–50 років.

Поховання № 16. Є всі тазові кістки та нижній і верхній комплекс посткраніального скелета, хребет і частина ребер. В наявності кістки зап'ястя та фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз вказує на чоловічу стать похованого, а його вік становить 45–55 років.

Поховання № 17. Присутній хребет і частина ребер. В наявності кістки зап'ястя й фаланги. Колір кісток темно-коричневий. Збереженість задовільна. Аналіз указує на жіночу стать та вік 18–20 років.

Поховання № 18. Представлене повним черепом

з нижньою щелепою. Фрагментами збережений верхній пояс кінцівок посткраніального скелета. Тазові кістки зруйновані, лопатки та хребет у наявності, але збереженість їх незадовільна. Колір кісток темно-коричневий. Визначено, що поховання належить чоловіку 30–35 років.

Краніометрія. Характеристика краніологічного типу населення. Чоловічі черепи з середньовічної церкви Ужгородського замку складаються в серію з 31 поховання (як уже зазначалося, до аналізу залучено всі виявлені черепи, як зі збережених поховань, що залягали за межами крипт, так і від понищених криптових поховань). Але у зв'язку з тим, що деякі представлені фрагментами, ми отримали групу з 28 черепів (табл. 1). Загалом вони мають черепну коробку, яка характеризується помірною довжиною, висотою та великою шириною. В серії є один доліхокранний (пох. № 3), три мезокранні (пох. № 7, черепи 10 і 15) та 12 брахікранних черепів. У 15 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній діаметр.

Загалом, за черепним показником (83,2) серія належить до категорії брахікранних. Висотний діаметр склепіння (від базіона) помірний. Вушна висота теж середня, на межі з великими категоріями розмірів (табл. 1). Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,0) свідчить про високу загалом висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо (гіпсікранія), так само як і відношення висоти до поперечного діаметра (89,5) – акрокранія. Потилиця широка. Лобна кістка за абсолютними розмірами характеризується великими категоріями, широтно-лобний показник малий, а лобно-поперечний виявився помірним. Висота вигину чола помірна (26,0). Профілювання лоба від краніологічної точки назіон характеризується великим кутом. Таким чином, лоб ближчий до прямої форми.

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку велика, позаяк виличний діаметр, виміряний у 12 черепів, становить 138,1 мм. Верхня висота обличчя – мала (67,9 мм). За верхнім лицьовим індексом (49,7), обличчя широке (еурен). Назомалярний кут дуже малий (табл. 1), отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт, хоча в серії є один череп із помірним горизонтальним профілюванням (череп 18). Зигмаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії, що вказує на сильно профільоване обличчя на рівні передньої носові ості (spina nasalis anterior). Загальний лицьовий індекс (83,5) виміряно тільки на одному черепі.

Помірна висота й велика ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс, що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,3°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом.

Зіставлення квадратичних відхилень за 50 основними ознаками та індексів чоловічих черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку зі стандартними становить: перевищення стандартних величин середнього квадратичного відхилення за 20

ознаками (41,6%); заниження – за 17 ознаками (35,4%). І лише 11 ознак середньоквадратичного відхилення (22,9%) вкладаються в стандартні норми (табл. 1). Це свідчить про певну неоднорідність серії.

Табл. 1. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань середньовічної церкви в Ужгородському замку (XV–XVII ст.).

Tabl. 1. Average measurements and indexes of male skulls from the burials in medieval church of Uzhhorod castle (15th – 17th century).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	19	6,3	1,45	1,02	166,0	190,0
8	Поперечний діаметр	148,9	17	4,5**	1,09	0,77	140,0	154,0
17	Висотний діаметр	132,2	10	6,0*	1,89	1,33	124,0	140,0
5	Довжина основи черепа	99,9	7	4,8*	1,81	1,28	93,0	107,0
9	Найменша ширина лоба	99,0	28	4,6	0,87	0,62	92,0	106,0
10	Найбільша ширина лоба	127,4	14	4,8	1,30	0,92	117,0	134,0
11	Ширина основи черепа	130,9	8	5,4*	1,91	1,35	126,0	143,0
12	Ширина потилиці	114,6	9	4,9*	1,65	1,17	107,0	124,0
29	Лобна хорда	109,0	15	5,1*	1,32	0,93	98,0	115,0
45	Виличний діаметр	138,1	12	6,3*	1,82	1,29	127,0	148,0
40	Довжина основи обличчя	92,0	5	5,8*	2,61	1,84	87,0	102,0
48	Верхня висота обличчя	67,9	7	3,7**	1,40	0,99	63,0	74,0
47	Повна висота обличчя	112,3	1	–	–	–	–	–
43	Верхня ширина обличчя	107,9	10	4,3*	1,38	0,97	100,0	112,5
46	Середня ширина обличчя	93,4	5	4,3**	1,90	1,34	88,0	99,0
55	Висота носа	52,5	7	3,8*	1,44	1,02	46,4	58,0
54	Ширина носа	25,2	9	2,2*	0,75	0,53	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	43,2	9	2,2*	0,73	0,52	40,0	46,5
52	Висота орбіти	33,8	9	2,3*	0,77	0,54	29,8	37,0
20	Вушна висота	120,7	3	2,2**	1,24	0,88	118,3	122,4
SC (57)	Симотична ширина	8,5	11	1,8	0,55	0,39	6,0	12,0
SS	Симотична висота	4,2	11	0,8	0,25	0,18	3,0	5,1
MC (50)	Максилофронтальна ширина	17,9	8	2,4	0,85	0,60	15,0	23,0
MS	Максилофронтальна висота	7,9	8	1,5	0,54	0,38	6,0	11,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,3	9	3,1*	1,04	0,74	21,0	31,0
DS	Дакріальна висота	14,5	9	1,5	0,49	0,34	13,0	17,0
FC	Глибина іклової ямки	-3,9	8	1,6*	0,56	0,40	-2,0	-8,0
31	Потилична хорда							
32	Кут профілю лоба від nas.	85,3	3	–	–	–	–	–
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,0	3	–	–	–	–	–
72	Кут загальнолицьовий	89,7	3	–	–	–	–	–
73.	Кут середньої частини обличчя	93,3	3	–	–	–	–	–
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	70,0	3	–	–	–	–	–
75(1).	Кут випинання носа	28,3°	6	5,4*	2,22	1,57	24,0°	37,0°
77.	∠ Назомаллярний кут	134,2°	12	3,9	1,14	0,80	128,0	143,0
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	129,9°	9	7,2	2,40	1,70	118,0	143,0
	Надперенісся	2,2	20	0,7	0,15	0,10	1,0	3,0
	Надбрівні дуги	1,6	19	0,5	0,11	0,08	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	2,1	17	1,0	0,24	0,17	0,0	3,0
	Соскоподібний відросток	2,7	19	0,5	0,12	0,08	1,7	3,0
	Передньоносова ость	3,7	6	1,0	0,42	0,30	2,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	524,0	9	8,7*	2,91	2,06	512,0	536,0
60	Довжина альвеолярної дуги	52,6	6	5,2*	2,14	1,5	47,0	61,0
61	Ширина альвеолярної дуги	64,3	7	4,2*	1,59	1,13	59,0	70,0

Індекси:								
8:1	Черепний	83,2	16	3,4	0,86	0,61	74,7	87,4
17:1	Висотно-поздовжній	75,0	10	3,8*	1,20	0,85	70,3	80,5
17:8	Висотно-поперечний	89,5	10	4,1**	1,30	0,92	84,2	97,2
9:8	Лобно-поперечний	67,3	16	1,9**	0,48	0,34	62,6	70,1
20:1	Висотно-поздовжній	65,3	10	2,5**	0,79	0,56	62,2	69,8
20:8	Висотно-поперечний	79,7	10	2,2**	0,69	0,49	75,8	83,3
10:8	Коронарно-поперечний	85,3	9	2,0**	0,66	0,46	81,6	87,5
9:10	Широтний лобний	78,8	14	2,2**	0,58	0,41	74,2	83,1
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,3	12	2,7**	0,77	0,54	88,5	97,4
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,5	5	3,5	1,58	1,12	46,8	55,9
9:45	Лобно-виличний	72,4	12	2,5**	0,72	0,51	67,0	76,6
10:45	Коронарно-виличний	92,1	8	2,1**	0,76	0,54	89,0	96,1
40:5	Випинання обличчя	92,9	5	3,2**	1,45	1,02	87,3	95,3
47:45	Загальний лицьовий	83,5	1	–	–	–	–	–
48:45	Верхній лицьовий	49,7	6	2,0**	0,83	0,59	46,6	52,6
54:55	Носовий	48,5	7	4,0	1,49	1,06	44,0	54,7
DS:DC	Дакріальний	60,3	9	7,5**	2,52	1,78	50,0	73,9
SS:SC	Симотичний	50,0	11	6,0**	1,80	1,28	41,7	62,5
MS:MC	Максилофронтальний	44,7	8	9,9	3,50	2,48	31,6	61,1
52:51	Орбітний	78,3	9	5,2	1,74	1,23	69,3	85,3
63:62	Піднебінний	81,3	8	8,7*	3,08	2,18	70,9	91,6
61:60	Щелепно-альвеолярний	122,3	6	10,5*	4,29	3,04	106,6	133,3

M — середня арифметична величина; **n** — кількість випадків; **σ** — середні квадратичні відхилення; **m** (**M**) — похибка середньої арифметичної величини; **ms** — помилка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих в церкві Ужгородського замку. Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з Ужгорода, яка географічно представляє Центральну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи XV–XVII ст. (окрім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [Дерябин, 2008].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з Ужгорода з 54 вибірками території Східної Європи (виняток становить Кенігсберг та відсутні вибірки Кавказу) за даними краніометрії методом канонічного [Дерябин, 2008, с. 212–230] та кластерного аналізу [Дерябин, 2008, с. 230–276], до якого залучались: Лютецька XVII–XVIII ст. [Долженко, 2012, с. 487–507], Київський Поділ (збірна серія) XVI–XVIII ст. [Долженко, Тараненко, не опубліковані дані]; Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. [Долженко, Мазурик, 2015, с. 368–386]; київський Арсенал [Долженко, 2010, с. 11–17; Долженко, 2011, с. 118–134; Івакін, Балакін, 2007, с. 17–26; Івакін, Балакін, 2008, с. 9–23; Козак, Хасанова, Дзюладзе, Вікторова, 2008, с. 169–171]; Рівне [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7–16]; Ратнів XIV–XV ст. [Долженко, Златогорський, 2016, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [Dolzhenko 2014, с. 119–132; Долженко, Прядко 2014, с. 43–50], Батурич XVII–XVIII ст. [Dolzhenko, 2014a, с. 40–56]; Кенігсберг XVII–XIX ст. [Березина, 2010, с. 872]; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. [Соколова, 1963, с. 144]; Козіно XVIII ст. [Евтеєв,

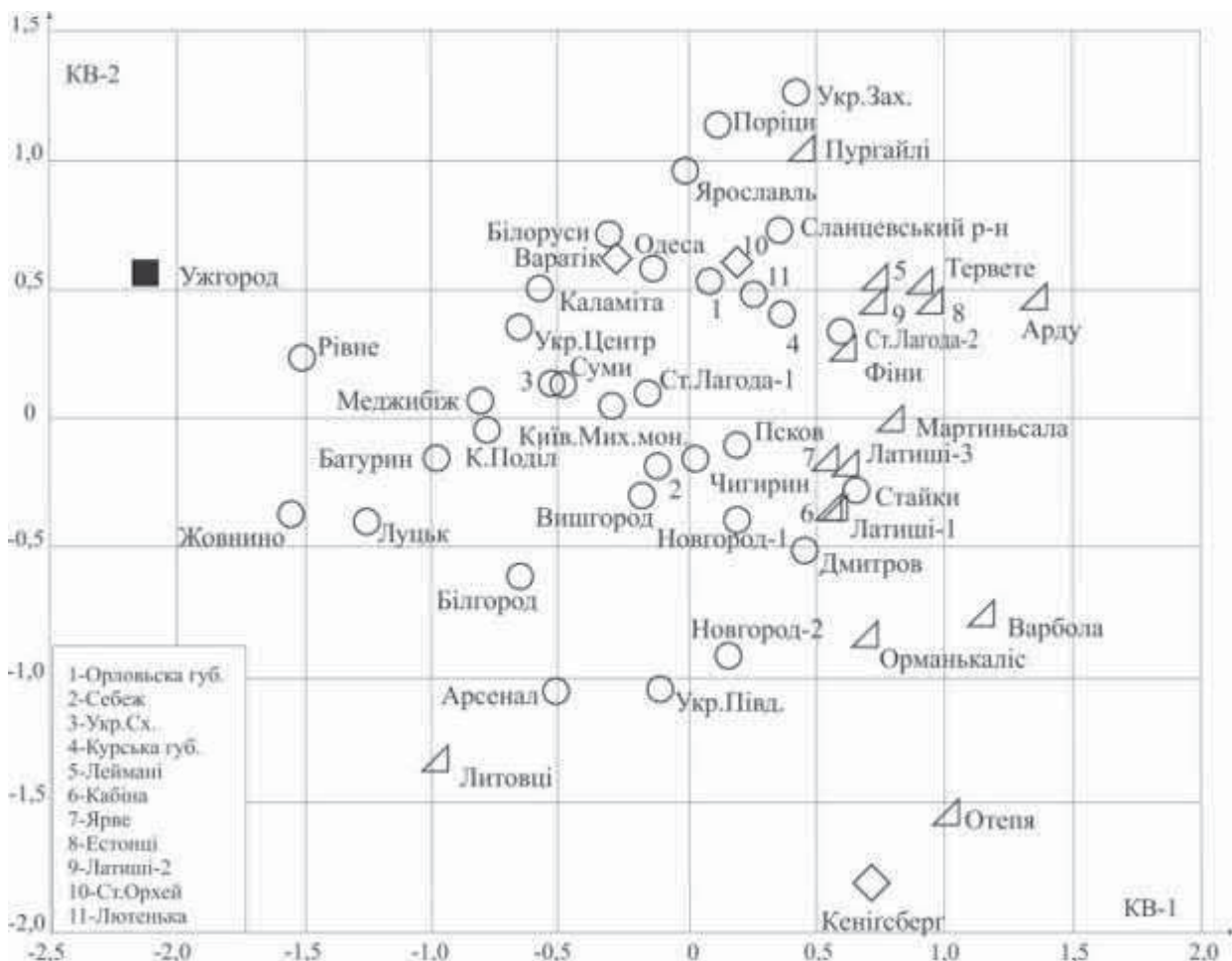
2011, с. 433–440]; Новгород XVI–XVIII ст. [Евтеєв, Олейников, 2015, с. 176–192]; Чигирин XVI–XVII ст. [Рудич 2014, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [Рудич 2014, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [Рудич, 2014, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [Рудич, 2010, с. 129–130]; білоруси, росіяни (Орловська губернія), Себеж, Стара Ладога, українці (південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст. [Алексеев, 2008, с. 311–336]; Стара Ладога-2 [Моисеев, Григорьева, Ширококов, Хартанович, 2016, с. 390–399]. Латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова – Леймані [Денисова, 1977, с. 241–243], Пургайлі XVIII ст. [Денисова, 1977, с. 255–258], Мартинсала XIV–XVII ст. [Денисова, 1977, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В.П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [Алексеев, 2008, с. 226–231] та однією – Г. В. Зариня – Орманкаліс XIX ст. [Зариня 1990, с. 117]. Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (XIV–XV ст.) [Великанова, 1975, Табл. 85, с. 144–145]. Залучались також Ярославль XVII ст., Дмитров XII–XVI ст. [Гончарова, 2011, с. 205–206]; Псков XIV–XVI ст. [Санкіна, 2000, с. 14–15]; литовці [Алексеев, 2008, с. 234–235]; чотири вибірки естонців: Отепя XIV–XVI ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Кабіна XVII ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Кохтла-Ярве XVII–XVIII ст. [Марк, 1956, с. 221–223], Варбола XIV–XVII ст. [Марк, 1956, с. 191–192, 221–223]. Усього – 55 чоловічих серій (табл. 2).

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, вилічну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ) припадає 22,3% загальної мінливості. Чоловіча група з Ужгородського замку з дуже великими від'ємними значеннями І КВ (-2,212) слабо подібна до вибірки черепів з костелу Святого Антонія в Рівному (-1,511) (табл. 3) [Долженко, Прищепа, 2015, с. 7–16].

Табл. 2. Розташування 55 чоловічих серій у двовимірному просторі за даними краніометрії. 1 – Орловська губернія; 2 – Себеж; 3 – східні українці; 4 – Курська губернія; 5 – Леймані; 6 – Кабіна; 7 – Кохтла-Ярве; 8 – естонці; 9 – Латвиї-2; 10 – Старий Орхей; 11 – Лютецька.

Tabl. 2. Location of 55 male series in two-dimensional space according to the craniometric data.

Табл. 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань у собора Св. Антонія у Рівному (кінець XVI – початок XVIII ст.).

Tabl. 3. Average cranial index and size of the male skulls from the burial at Saint Anthony Cathedral in Rivne (late 16th – early 18th centuries).

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Повздовжній діаметр	182,3	11	8,4*	2,53	1,79	170,0	202,0
8	Поперечний діаметр	145,6	12	10,1*	2,92	2,07	123,0	162,0
17	Висотний діаметр	135,1	9	6,9*	2,29	1,62	119,0	144,0
5	Довжина основи черепу	102,3	9	4,9*	1,63	1,15	91,0	107,0
9	Найменша ширина лоба	100,1	12	4,3	1,25	0,88	92,4	105,3
10	Найбільша ширина лоба	123,2	12	4,5	1,29	0,91	118,0	132,0

45	Виличний діаметр	137,4	12	6,3*	1,81	1,28	127,0	147,0
40	Довжина основи обличчя	97,5	8	4,2**	1,49	1,06	91,5	103,6
48	Верхня висота обличчя	69,0	10	4,3	1,36	0,96	61,1	73,5
47	Повна висота обличчя	120,3	3	4,4**	2,52	1,78	115,3	122,9
43	Верхня ширина обличчя	107,7	9	3,4**	1,14	0,81	104,7	114,4
46	Середня ширина обличчя	98,7	9	6,0*	2,01	1,42	93,0	111,0
55	Висота носа	53,1	10	2,5**	0,80	0,57	49,1	56,8
54	Ширина носа	25,2	10	1,6**	0,52	0,37	22,3	27,2
51	Ширина орбіти	42,9	11	2,0*	0,60	0,42	40,6	47,1
52	Висота орбіти	32,6	11	2,8*	0,86	0,61	29,7	39,7
20	Вушна висота	116,0	8	5,0*	1,75	1,24	109,2	123,6
SC (57)	Симотична ширина	9,8	10	2,2*	0,70	0,50	6,0	13,0
SS	Симотична висота	4,3	9	1,0	0,33	0,23	3,0	6,0
MC (50)	Максилофронтальна ширина	21,1	10	1,4	0,44	0,31	18,0	23,0
MS	Максилофронтальна висота	8,1	9	1,6	0,53	0,38	5,0	10,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	25,9	10	1,9**	0,59	0,42	22,0	28,0
DS	Дакріальна висота	13,6	9	1,3**	0,42	0,30	12,0	15,0
FC	Глибина іклової ямки	-4,4	7	1,8*	0,69	0,84	-1,0	-6,0
31	Потилична хорда	95,3	10	5,5*	1,74	1,23	88,0	103,0
32	Кут профілю лоба від nas.	85,1°	7	4,7*	1,79	1,27	78,0°	93,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	75,9°	7	6,5*	2,45	1,73	66,0°	86,0°
72	Кут загально лицьовий	87,1°	7	4,6*	1,72	1,22	80,0°	94,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	87,7°	7	5,1*	1,91	1,35	80,0°	96,0°
74.	Кут альвеолярної частини облич	81,1°	7	7,3*	2,76	1,95	72,0°	93,0°
75(1).	Кут виступання носа	25,6°	8	4,6	1,63	1,15	17,0°	32,0°
77.	∠ Назо-малярний кут	133,8°	10	4,8*	1,52	1,08	128,0°	142,3°
∠ Zm.	Зигомаксиллярний кут	128,9°	9	4,4**	1,47	1,04	123,5°	136,5°
	Надперенісся	2,5	12	0,9	0,27	0,19	1,3	5,0
	Надбрівні дуги	1,9	12	0,4	0,13	0,09	1,3	3,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,1	11	0,6	0,17	0,12	1,0	2,0
	Соскоподібний відросток	2,5	12	0,7	0,19	0,14	1,0	3,0
	Передньо-носова ость	3,5	10	0,8	0,27	0,19	3,0	5,0
23a	Горизонтальна окружність через офріон	523,6	10	17,9*	5,65	4,0	499,0	559,0
60	Довжина альвеолярної дуги	54,7	7	1,3**	0,50	0,35	52,5	56,0
61	Ширина альвеолярної дуги	65,6	7	3,4	1,28	0,90	61,5	71,1
Індекси:								
8:1	Черепний	79,8	11	6,5*	1,96	1,38	71,3	92,1
17:1	Висотно-повздовжній	74,0	9	4,0*	1,33	0,94	66,1	79,3
17:8	Висотно-поперечний	94,1	9	8,1*	2,71	1,92	81,5	108,9
9:8	Лобно- поперечний	69,0	12	5,1*	1,47	1,04	63,0	82,4
20:1	Висотно-повздовжній	63,4	8	3,2*	1,13	0,80	59,6	69,3
20:8	Висотно-поперечний	80,8	8	5,2*	1,84	1,30	74,8	90,3
10:8	Коронарно-поперечний	84,9	12	4,9*	1,43	1,01	75,5	95,9
9:10	Широтний лобний	81,3	12	2,7**	0,78	0,55	78,3	86,3
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	94,6	12	5,1*	1,48	1,04	89,7	107,7
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	50,3	8	3,4	1,22	0,86	45,6	54,7
9:45	Лобно-виличний	73,0	12	4,2*	1,21	0,86	63,5	78,8
10:45	Коронарно-виличний	89,8	12	4,5*	1,30	0,92	81,0	96,5
40:5	Виступання обличчя	95,5	8	4,3*	1,52	1,08	88,8	101,0
47:45	Загальний лицьовий	86,2	3	2,9**	1,65	1,17	83,5	89,2
48:45	Верхній лицьовий	49,9	10	2,5**	0,78	0,55	46,1	53,5
54:55	Носовий	47,6	10	3,0**	0,94	0,66	44,4	54,3
DS:DC	Дакріальний	53,2	9	5,7**	1,89	1,33	43,6	60,4
SS:SC	Симотичний	45,0	9	10,0**	3,33	2,36	28,2	62,5
MS:MC	Максилофронтальний	38,9	9	8,8	2,92	2,07	21,7	50,0

52:51	Орбітний	76,0	11	4,9	1,49	1,05	71,5	88,0
63:62	Піднебінний	86,4	8	6,7	2,38	1,69	74,5	98,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	119,9	7	6,4**	2,41	1,70	112,4	129,5

За КВ II (15,5% загальної дисперсії) можна відзначити подібність досліджуваної групи (табл. 2) з додатними значеннями вектора (0,565) до таких слов'янських серій як Одеса (0,582), Орловська губернія (0,533), латиських Леймані (0,544), Тервете (0,534) та молдавських: Варатік (0,627) і Старий Орхей (0,607).

За III КВ (13,7% загальної дисперсії) чоловіча вибірка з Ужгорода з дуже великими помірними додатними значеннями вектора (1,096) подібна до латиських груп Тервете (1,560) та Леймані (1,213). Отже, схожість з балтійськими народами, яку ми спостерігали за даними етнічної краніоскопії, підтверджується, але не так яскраво.

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніометричного аналізу при вивченні ранніх етапів генезису населення краю. Тут для характеристики черепів з середньовічної церкви Ужгородського замку використовувалась система краніоскопічних ознак за вже вище згаданою нами методикою [Козинцев, 1988; Kozintsev, 1992].

Табл. 4. Частки краніоскопічних ознак у серії XV–XVII ст. Ужгород, %

Tabl. 4. The shares of cranioscopical features in the series of 15th – 17th centuries. Uzhhorod, %

III	Рад.	ПОВ II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
0 (48)	0,395	39,1 (23)	1,359	7,6 (26)	0,605	30,3 (48)	1,314	78,2 (15)	2,150	21,7 (69)	0,977

III – потиличний індекс; **ПОВ II** – підорбітний візерунок типу II; **ЗВШ** – задньовиличний шов; **КВШ** – клиноподібний-верхньощелепний шов, **ІППШ** – індекс поперечного піднебінного шва; **НО** – надорбітні отвори; Рад. – радіани. В дужках вказано загальну кількість спостережень.

Потиличний індекс (III), який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та водночас лямбдоподібного шва становить 0% (48 спостережень) і, таким чином, у похованих з Ужгорода виявився низьким (північний та західний напрямки зв'язків).

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом частіше трапляється у європеоїдів, ніж у монголоїдів [Козинцев, 1988, с. 55]. Таким чином, досліджувана серія з показником у 30,3% (48 спостережень) має трохи занижені відсотки цієї ознаки, враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеоїдів – 32,9% [Козинцев, 1988, с. 55].

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах з Ужгорода становить малий відсоток – 7,6% (26 спостережень), що свідчить про європеоїдність групи; Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) в досліджуваній серії становить 39,1% (23 спостереження). Можна констатувати малий відсоток ПОВ-II на черепах, що вкладається в межі незважених середніх величин південних європеоїдів (не вище за 45,0%) [Козинцев, 1988, с. 86]. Такий результат може бути й через невелику кількість черепів.

До серії ввійшло 39 черепів (чоловіки й жінки) з розкопок 2018 р. Враховувались тільки шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (далі – ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ); задньовиличний шов (далі – ЗВШ); надорбітні отвори (далі – НО); потиличний індекс (далі – III); частота підорбітного візерунку типу II (далі – ПОВ II). Для III, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ враховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень. Відсотки підраховувалися за допомогою авторської програми, котру створив російський антрополог А. В. Громов (табл. 4).

Як відомо, до комплексу ознак, характерних для європеоїдних груп входять низькі значення III, ЗВШ, НО та високі ІППШ. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак [Моисеев, Ширококов, Крийска, Хартанович, 2012, с. 71–79]. Проаналізуємо досліджувану вибірку.

Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – високий (78,2 %). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9% [Козинцев 1988, с. 110], можна вважати досліджувану серію такою, яка впевнено вкладається у європеоїдні показники за даною ознакою.

Відсотки надорбітних отворів (НО) [Томашевич, 1988, с. 119–128] на черепах із Ужгорода – малі (табл. 4) – західно-північний напрямки зв'язків.

Таким чином, за результатами нашого дослідження краніоскопічних ознак, на черепах з Ужгорода простежуються певні західні, північні та південні прояви. Отже, групу можна назвати змішаною.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі загальні **висновки**:

1. Чоловіча вибірка з середньовічної церкви Ужгородського замку помірно брахікранна. У середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе.

2. За даними краніометрії, при зіставленні досліджуваної групи методом багатовимірною канонічного аналізу в двомірному просторі

простежено певний зв'язок з вибіркою черепів з Собору в Рівному.

3. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) встановлено, що обстежена група є змішаною. Простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких переважають останні, оскільки в серії Ужгород зафіксовано малий відсоток підорбітного візерунку типу II.

Однак, зазначений результат може бути й через невелику кількість, виявлених на сьогодні черепів.

Подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати необхідний антропологічний матеріал, що збільшить вибірку для об'єктивного і повного проведення характеристики антропологічного складу людей, похованих у XV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку, виявити основні напрямки етногенетичних зв'язків популяції з Ужгорода та визначити її місце в системі антропологічних типів тогочасного населення Європи.

Список використаних джерел

- Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones*, London, 194 p.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial, *Modern Science – Moderni věda*. Praha, № 4, s. 119–132.
- Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries, *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України», № 6, вип. 18 (21), с. 40–56.
- Kozintsev, A., 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach. Ethnische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244.
- Martin, R., 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage. Bd 2: kranologie, osteology*, Jena, 1062 s.
- Vallois, H. V., 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, vol. 47, p. 499–532.
- Алексеев, В. П., 2008. *Происхождение народов Восточной Европы*. Избранное, т. 4, Москва, 343 с.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф., 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*, Москва, 128 с.
- Березина, Н. Я., 2010. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв., *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*, Москва, с. 867–875.
- Великанова, М. С., 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*, Москва, 284 с.
- Гончарова, Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна, *Вестник антропологии*, вып. 19, с. 202–216.
- Денисова, Р. Я., 1977. *Этногенез латышей: (по данным краниологии)*, Рига, 359 с.
- Дерябин, В. Е., 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*, Москва, 332 с.
- Долженко, Ю. В., 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютенська, *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*, Луганськ, с. 487–507.
- Долженко, Ю. В., 2010. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*. Київ, вип. 25, с. 11–17.
- Долженко, Ю. В., 2011. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст., *Болховітіновський щорічник*, Київ, с. 118–134.
- Долженко, Ю., Златогорський, О., 2016. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія, Тернопіль, вип. 1, ч. 4, с. 11–22.
- Долженко, Ю., Мазурик, Ю., 2015. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст., *Український історичний збірник*, вип. 18, с. 368–386.
- Долженко, Ю. В., Прищепа, Б. А., 2015. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст., *Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник*, Хмельницький, вип. 4, с. 7–16.
- Долженко, Ю. В., Прядко, О. О., 2014. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 44, с. 43–50.
- Долженко, Ю., Тараненко, С. Краниологічна характеристика вибірки з крипти «убієнних Батием» Близьких печер Києво-Печерського монастиря, не опубліковані дані.
- Евтеєв, А. А., 2011. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа, *Археология Подмосковья: Материалы научного семинара*, т. 7, с. 433–440.
- Евтеєв, А. А., Олейников, О. М., 2015. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде, *Российская археология*, № 1, с. 176–192.
- Зариня, Г. В., 1990. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв., *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*, Рига, с. 109–123.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2007. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст., *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, вип. 19, с. 17–26.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А., 2008. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років, *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць*, с. 9–23.
- Козак, О. Д., Хасанова, К. О., Дзєнєладзе, О. С., Вікторова, П. Є., 2008. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р., *Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007*, Київ, с. 169–171.
- Козинцев, А. Г., 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*,

Марк, К. Ю., 1956. Палеоантропология Эстонской ССР, *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*, т. 32, с. 170–227.

Моисеев, В. Г., Григорьева, Н. В., Ширококов, И. Г., Хартанович, В. И., 2016. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладоге. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, с. 390–399.

Моисеев, В. Г., Ширококов, И. Г., Крийска, А., Хартанович, В. И., 2012. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, с. 71–79.

Мойжес, В., 2019. Результати археологічних досліджень церков м. Ужгорода у 2018 році, *Збірник тез IV міжнародної науково-практичної конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат. Проблеми їх збереження та використання»*, Львів, с. 20–21.

Никитюк, Б. А., 1960. Определение возраста человека по скелету и зубам, *Вопросы антропологии*, вып. 3, с. 118–129.

Пашкова, В. И., 1958. *Определение пола и возраста по черепу*, Ставрополь, 24 с.

Рудич, Т. О., 2010. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2, *Толкачова Ю.І. Меджибізька фортеця*. Київ, с. 122–130.

Рудич, Т. О., 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології*, Київ, 298 с.

Санкина, С. Л., 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*, Санкт-Петербург, 105 с.

Сегеда, С., 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*, Київ, 256 с.

Соколова, К. Ф., 1963. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини, *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини, Київ, с. 124–159.

Томашевич, Т. В., 1988. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека, *Вопросы Антропологии*, вып. 80, 1, с. 119–128.

References

Alekseev, V. P., 2008. Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy. Izbrannoe [Genesis of the Ethne of Eastern Europe], t. 4. Moskva, 343 s. (in Russian).

Alekseev, V. P., Debec, G. F., 1964. *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij* [Cranioimetry. Methods of Anthropological Studies], Moskva, 128 s. (in Russian)

Berezina, N. Ja., 2010. Antropologicheskie osobennosti naselenija Kenigsberga XVIII–XIX vv. [Anthropological characteristics of Koenigsberg population in the XVIIIth – XIXth AD], *Chelovek i drevnosti. Pamjati Aleksandra Aleksandrovicha Formozova (1928–2009)*, Moskva, s. 867–875. (in Russian).

Brothwell, D. R., 1972. *Digging up Bones. London*, 194 p. (in English).

Denisova, R. Ja., 1977. *Jetmogenez latyshej: (po dannym kraniologii)* [Ethnogenesis of the Latvians], Riga, 359 s. (in Russian).

Derjabin, V. E., 2008. *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov* [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists], Moskva, 332 s. (in Russian)

Dolzhenko, Ju. V., Pryshhepa, B. A., 2015. Kraniologhija pokhovanykh u Rymo-katolyckomu kosteli sv. Antonija mista Rivnogho XVI–XVII st., [Craniology of the burials in the Roman Catholic Church of St. Antony of the city of Rivne XVI–XVII centuries], *Arkheologhichni studij Mezhybizh. Naukovyj shhorichnyk*, Khmeljncykjy, vyp. 4, s. 7–16. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. Taranenko, S. Kraniologhichna kharakterystyka vybirky z krypty «ubijennykh Batyjem» Blyzhnikh pecher Kyjevo-Pecherskoghho monastyrja, ne opublikovani dani [Craniological Characteristic of the Series from the Crypt of «murdered by Batu» in Near Caves of Kyiv Caves Monastery], ne opublikovani dani (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2010. Do pytannja pro nemetrychni oznaky na ljudsjskykh cherepakh iz Kyjivskoghho Arsenalu XVII–XVIII st. [On the Issue of Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Lavrsjkyj Aljmanakh. Kyjevo-Pechersjka lavra v konteksti ukrajinsjkoji istoriji ta kuljтуры*. Zbirnyk naukovykh pracj. Kiev, vyp. 25, s. 11–17. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2011. Nemetrychni oznaky na cherepakh pokhovanykh iz Kyjivskoghho Arsenalu XVII–XVIII st. [Nonmetric Features on Human Skulls from Kyiv Arsenal of the 17th – 18th Cent.], *Bolkhovitinovsjskyj shhorichnyk*, Kiev, s. 118–134. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2012. Antropologhichni materialy moghlylnjyka kozacjkoghho chasu Ljutenjka [Anthropological Materials from Burial Ground of Cossack Period Liunenka], *Problemy doslidzhennja pam'jatok arkheologhiji skhidnoji Ukrajinjy (pam'jati S. N. Bratchenka)*, Lughansjk, s. 487–507. (in Ukrainian)

Dolzhenko, Yu. V., 2014. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. Praha, № 4, s. 119–132. (in English).

Dolzhenko, Yu. V., Pryadko, O. O., 2014. Istoryko-antropologhichnyj narys pokhovanj XVII–XVIII st. z s. Zhovnyno na Cherkashyni [Historical and Anthropological Essay of the Entombments of XVI–XVIII Centuries in the Village of Zhovnyno], *Etmichna istorija narodiv Jevropy*, vyp. 44, s. 43–50. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Mazuryk, Yu., 2015. Kraniologhija naselennja Lucjka XVII–XX st. [Craniology of Lutsk' Population of XVII–XX Centuries], *Ukrajinsjskyj istorychnyj zbirnyk*, vyp. 18, s. 36–386. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu., Zlatohorsky, O., 2016. Antropologhichni materialy XIV–XV st. z rozkopok u s. Ratniv [XIV–XV Centuries' Anthropological Materials from Excavation in the Village of Ratniv], *Naukovi zapysky Ternopiljskogho nacionalnjoghho pedagoghichnogho universytetu imeni Volodymyra Ghnatjuka*. Serija: Istoriya. Ternopilj, vyp. 1, ch. 4, s. 11–22. (in Ukrainian).

Dolzhenko, Yu. V., 2014a. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. Nizhyns`ka starovyna: Zbirnyk regional'noji istoriji ta pam'yatkoznavstva. (Seriya «Pam'yatkoznavstvo Pivnichnogo regionu Ukrajinjy»), № 6, vyp. 18 (21), s. 40–56. (in English).

Evtcev, A. A., 2011. Kraniologičeskaja serija XVIII veka iz nekropolja sela Kozino (Moskovskaja oblast'): vnutrigruppovaja izmenčivost' i predvaritel'nye rezul'taty mezhruppovogo analiza [Craniological series of the 18th Cent. from the Necropolis of Kozino village (Moscow region): Within-group Variability and Preliminary Results of Inter-group Analysis], *Arheologija Podmoskov'ja: Materialy nauchnogo seminara*, t. 7, s. 433–440. (in Russian).

Evtcev, A. A., Olejnikov, O. M., 2015. Arheologičeskie i paleoantropologičeskie issledovanija na Dan'slavle ulice v Velikom Novgorode [Archaeological and Paleoanthropological Studies in Danslavke Street in Veliky Novgorod], *Rossijskaja arheologija*, №1, s. 176–192. (in Russian).

Goncharova, N. N., 2011. Formirovanie antropologičeskogo raznoobrazija srednevekovykh gorodov: Jaroslavl', Dmitrov, Kolomna [Genesis of Anthropological Variability of Medieval Cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna], *Vestnik antropologii*, vyp. 19, s. 202–216. (in Russian).

Ivakin, Gh. Ju., Balakin, S. A., 2007. Pokhovannja v sklepakh ta na ceghljanykh vyrostkakh Voznesenskogo nekropolja XVII–XVIII st. [Crypt and Brick Outbuildings Entombments of Voznesensky Necropolis of the 17th – 18th Cent.], *Lavrskij Aljmanakh. Kyjevo-Pechersjka lavra v konteksti ukrajinskoho istoriji ta kultury. Zbirnyk naukovykh pracj*, vyp. 19, s. 17–26. (in Ukrainian).

Ivakin, Gh. Ju., Balakin, S. A., 2008. Rozkopky na terytoriji Staroho kyjivskogo Arsenalu 2005–2007 rokiv [Excavations on the Territory of an Old Kyiv Arsenal in 2005–2007], *Lavrskij aljmanakh, Kyjevo-Pechersjka lavra v konteksti ukrajinskoho istoriji ta kultury. Zbirnyk naukovykh pracj*, s. 9–23. (in Ukrainian).

Kozak, O. D., Khasanova, K. O., Dzeladze, O. S., Viktorova, P. Je., 2008. Antropologičichni doslidzhenja pokhovanj z terytoriji Arsenalu v m. Kyjevi u 2007 r. [Anthropological Studies of the Entombments from the Territory of Arsenal in Kyiv in 2007], *Arkheologičichni doslidzhenja v Ukrajinu. 2006–2007*, Kiev, s. 169–171. (in Ukrainian).

Kozincev, A. G., 1988. *Jemicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenčivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka* [Ethnic Craniology: Race Variability of the Sutures on the Contemporary Human Skull], Leningrad, 165 s. (in Russian).

Kozintsev, A., 1992. Homo. *Ethnic Epigenetic: a New Approach. Ethische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, p. 213–244. (in English).

Mark, K. Ju., 1956. Paleoantropologija Jestonskoj SSR [Paleoanthropology of the Estonian SSR], *Baltiiskij jetnograficheskiy sbornik trudov Instituta jetnografii AN SSSR*, t. 32, s. 170–227. (in Russian).

Martin, R., 1928. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer darstellung. Mit besonderer berücksichtigung der anthropologischen methoden für studierende, ärzte und forschungsreisende. Zweite, vermernte auflage. Bd 2: kranilogie, osteology*, Jena, 1062 s. (in German).

Moiseev, V. G., Grigor'eva, N. V., Shirobokov, I. G., Hartanovich, V. I., 2016. Kraniologičeskie materialy iz raskopok u cerkvi Svjatogo Georgija v Staroj Ladoge [Craniological Materials from the Excavations in the St. George Church in Staraya Ladoga]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2015 g.* Sankt-Peterburg, s. 390–399. (in Russian).

Moiseev, V. G., Shirobokov, I. G., Krijska, A., Hartanovich, V. I., 2012. Kraniologičeskaja harakteristika srednevekovogo naselenija Jestonii [Craniological Characteristic of the Medieval Population of Estonia]. *Radlovskij sbornik. Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2012 g.*, Sankt-Peterburg, s. 71–79. (in Russian).

Moizhes, V., 2019. Rezul'taty arheologičichnykh doslidzhenj cerkov m. Uzhgoroda u 2018 roci [The Results of Archaeological Studies of the Churches in Uzhgorod in 2018], *Zbirnyk tez IV mizhnarodnoji naukovo-praktyčna konferenciji do 80-ričchja vid dnja narodzhennja Mykhajla Rozhka «Pam'jatky Tustani v konteksti osvovennja Karpat. Problemy jikh zberezhenja ta vykorystannja»*, Ljviv, s. 20–21. (in Ukrainian).

Nikitjuk, B. A., 1960. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Skeleton and Teeth Test of Human Age], *Voprosy antropologii*, vyp. 3, s. 118–129. (in Russian).

Pashkova, V. I., 1958. Opredelenie pola i vozrasta po cherepu [Skull Test of Human Sex and Age]. Stavropol', 24 s. (in Russian).

Rudych, T. O., 2010. Antropologičichni materialy z rozkopok Medzhybozha [Anthropological Materials from the Excavations in Medzhybizh]. *Dodatok 2, Tolkachova Ju. I. Medzhybizjka fortecja*, Kiev, s. 122–130. (in Ukrainian).

Rudych, T. O., 2014. *Naselenija Serednjogo Podnipro'vja I–II tysjacholittja za materialamy antropologiji* [Population of Central Dnipro River Region in the 1st - 2nd Mill. According to Anthropological Data], Kiev, 298 s. (in Ukrainian).

Sankina, S. L., 2000. *Jemicheskaja istorija srednevekovogo naselenija Novgorodskoj zemli po dannym antropologii* [Ethnic History of Medieval Population of Novgorod Land According to Anthropological Data], Sankt-Peterburg, 105 s. (in Russian)

Segeda, S., 2001. *Antropologičichnyj sklad ukrajinskogo narodu: etnogenetyčnyj aspekt* [The Anthropological Composition of the Ukrainian People: Ethno – Genetic Aspect], Kiev, 256 s. (in Ukrainian).

Sokolova, K. F., 1963. Antropologičichni materialy moghlyjnykiv Inkermanskoj dolyny [Anthropological Materials from the Burial Grounds of Inkerman Valley], *Arkheologičichni pam'jatky URSR*, t. XIII. Starodavni pam'jatky Inkermanskoj dolyny, Kiev, s. 124–159. (in Ukrainian).

Tomashevich, T. V., 1988. Zakonomernosti raspredelenija chastot nadglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka [Consistent Pattern of the Supraorbital Canals on the Human Skull Frequency Allotment], *Voprosy Antropologii*, vyp. 80, 1, s. 119–128. (in Russian).

Vallois, H. V., 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, vol. 47, p. 499–532. (in French).

Velikanova, M. S., 1975. *Paleoantropologija Prusko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja* [Paleoanthropology of the Region between Prut and Dniester], Moskva, 284 s. (in Russian).

Zarinja, G. V., 1990. Antropologičeskij sostav naselenija Augshezme XVI–XIX vv. [Anthropological Compound of the Population of Augshezme in the 16th – 19th Cent.], *Balty, slavjane, pribaltiiskie finny: Jetnogeneticheskie processy*, Riga, s. 109–123. (in Russian).

SUMMARY

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE BURIALS FROM THE MEDIEVAL CHURCH IN THE CASTLE OF UZHGOROD (FOUND IN 2018)

Yuriy Dolzhenko

Junior Researcher of department of bioarcheology Institute
of Archaeology National Academy of Sciences, Kiev

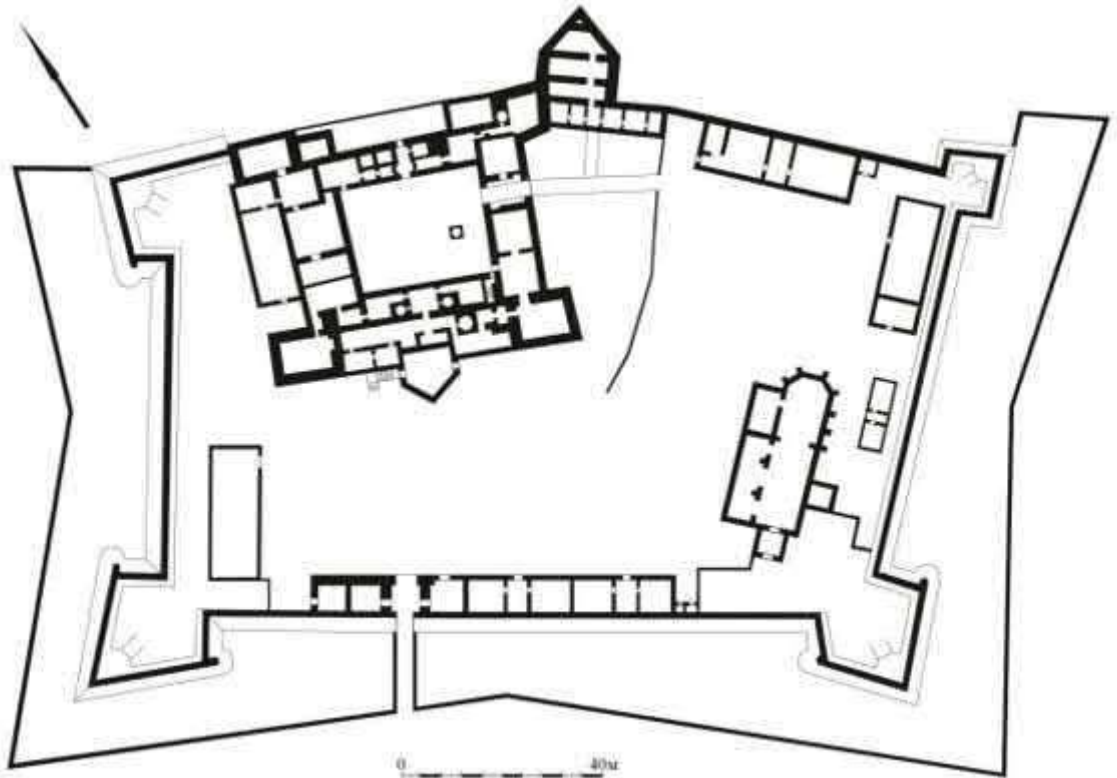
Volodymyr Moizhes

Candidate of History, Director of prof. E. Balahuri Archeological Museum,
Faculty of History and International Relations
SHEE «Uzhhorod National University»

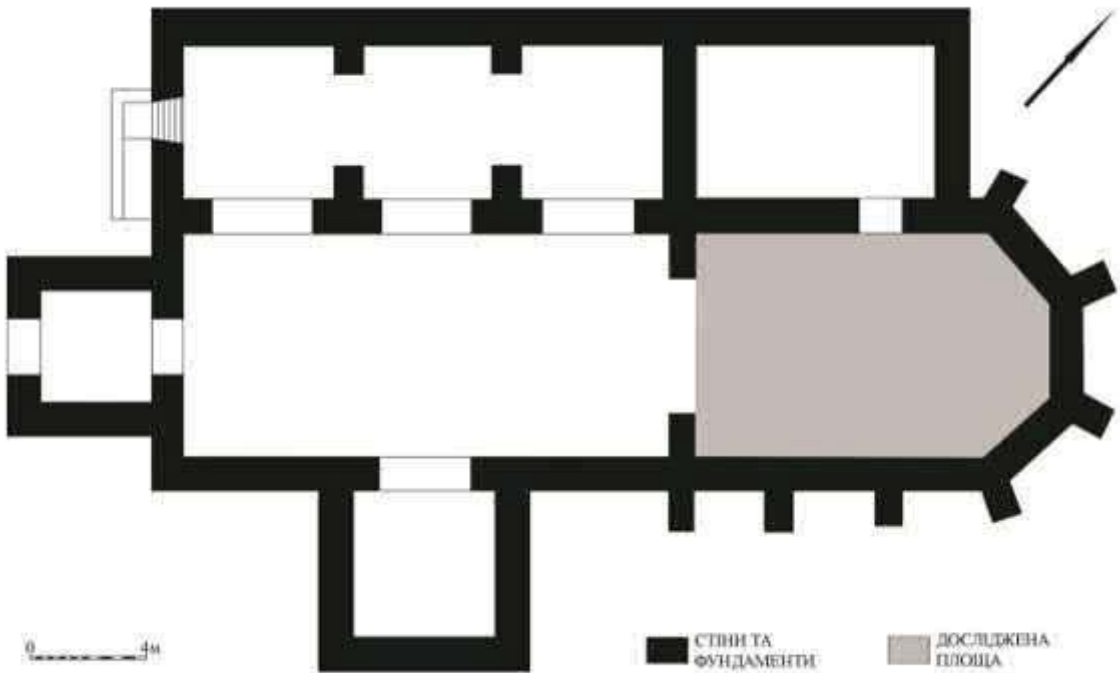
The article is devoted to anthropological analysis of the burials, discovered during the archeological studies of the ruins of the medieval church on the territory of the castle of Uzhhorod by expedition of Uzhhorod National University in 2018. The works have been carried out in an apse. Three ruined crypts with the burials outside them were excavated there. 18 completely or partially preserved skeletons were found and dated by 15th – 16th century. The article contains their short description, as well as gender and age identification. In general, 9 of them were defined as male, 7 as female, and 2 as infant burials. The gender has been identified based on the structural features of the skull, pelvic bone, and post-cranial skeleton. The age has been determined using comprehensive features of the skeletons, skulls, cranial sutures, and teeth. The special attention is paid to the characteristic of the craniological type of buried population, intergroup multidimensional analysis and ethnic craniology. The skulls from the damaged crypt burials of 15th – 17th century were included into this analysis. This approach suggests the main directions of ethnic relations of local population, which geographically represents Central Europe, and its place in a system of anthropological types of Eastern Europe of 15th – 17th centuries (except the Caucasus). Preliminary analysis suggests the following conclusions: the male sample is moderately brachycranial. In average it is broad-faced with low face strongly profiled on the level of orbits and alveolar process. The orbits are wide. The nose is medium with moderately protruded nose and high nasal bridge. The craniometric data, obtained by comparison of probed group by the method of multidimensional canonical analysis in two-dimensional space, suggests certain relationship with the series of skulls from the Cathedral in Rivne. The data received by using of two methods (craniometry and craniology) suggests that the studied group is mixed and combines western, northern, and southern features. Nevertheless, a low percentage of infraorbital patterns of the second type in Uzhhorod series argue for a slight predominance of southern features.

Keywords: Uzhhorod castle, medieval church, archeological studies, burials, anthropological analysis, craniometry, ethnic craniology.

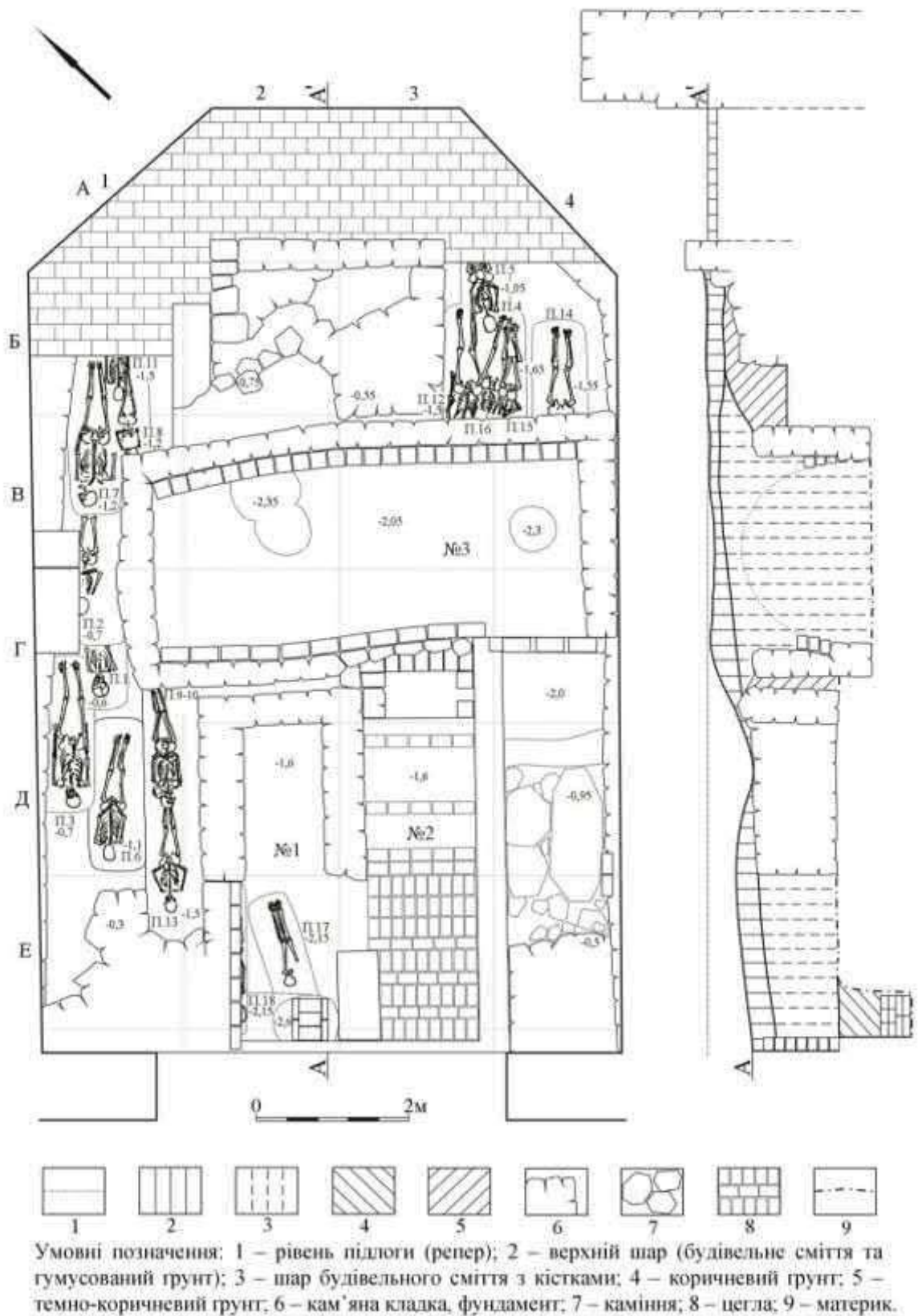
ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Ужгородський замок. Ситуаційний план.
Fig. 1. The castle of Uzhhorod. Contingency plan.

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

Рис. 3. Ужгородський замок (Руїни церкви). План та розріз розкопу.
Fig. 3. The castle of Uzhhorod (Church ruins). The ground plan of excavation site.